

Јелена Милинковић
Филолошки факултет

Универзитет у Београду

УДК 050.4:82 ЖЕНА

Оригинални научни чланак

Књижевности између еманципације и националног¹

– књижевни прилози у часопису *Жена* –

Рад анализира часопис *Жена* (1911–1921), који је покренула и уређивала Милица Томић. Контекстуализацијом уредничке политике часописа показује се еманципаторско-просветитељска тенденција овог листа, а посебно се анализира улога и значај књижевних прилога. Циљ рада је да покаже улогу и место књижевности у еманципаторским процесима, као и да укаже на парадигматичност листа *Жена* за корпус часописа сличног усмерења у историји женске штампе.

Кључне речи: *Жена*, Милица Томић, женски часописи, књижевни прилози, еманципација

*Ја бих сваки роман и приповетку,
која се свршава с браком, бацио најрадије у ватру.*

Јаша Томић

Зашто *Жена*?

Часопис *Жена* покренула је Милица Томић 1911. године и ова публикација представља веома значајан, ако не и најзначајнији, лист намењен женама у првим деценијама XX века. С обзиром на то да је редовно и континуирано излазио од 1911. до 1921. године, лист *Жена* својом делатношћу на пољу еманципације жена обележава другу и трећу деценију прошлог века. Једини прекид у излажењу био је током ратних година: 1915, 1916. и 1917. Покретање ове публикације било је двоструко условљено: интенцијом Милице Томић, рођ. Милетић, да покрене часопис који ће бити у служби еманципације жена, као и идеолошким и политичким опредељењем (и животном судбином) како саме Милице Томић, тако и њеног супруга Јаше Томића. Лист је излазио у Новом Саду, тј. на подручју данашње Војводине, а тадашње Јужне Угарске, и био је, као и већи део периодике тог политичко-географског подручја и контекста

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства просвете, науке и технолошког развоја, *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

повезан са политичким догађајима и идејама, јер како је у литератури примећено, историја штампе у Угарској неодвојива је од политичке историје тог простора.² У таквом контексту уређивачка политика и делатност листа *Жена* чврсто су повезане са политичком делатношћу Милице Томић, која је у смислу друштвеног ангажмана била једна од најактивнијих жена свог времена,³ али и са политичким деловањем и судбином њеног супруга, социјалистичког, а потом радикалског војвођанског првака Јаше Томића. *Жена* својом „судбином“ спаја приватно и јавно деловање Милице Томић те су се преко овог часописа преламала, не само кључна (политичка) дешавања почетка века у Србији и Јужној Угарској, већ и пресудни догађаји из живота његове уреднице.

У тренутку када Милица Томић оснива часопис *Жена* (са поднасловом који додатно профилише лист „месечни часопис за жене“) и када ова публикација почиње да излази, постоји свега неколицина периодика намењених женама који се релативно редовно штампају. Континуирано су објављиване *Домаћица* (1879–1914, 1921–1941) и *Женски свет* (1886–1914).⁴ Почетак XX века је веома значајан за овакву врсту периодике, али и за српску часописну културу уопште, јер се тада часописи постепено формирају као конститутивни чиниоци епохе. Посебно је индикативно појављивање женских листова, који су били изузетно важни за један од кључних процеса на прелазу векова – процес еманципације жена. Стварајући (на) својим страницама слику „нове“ жене, ови часописи су се укључивали у оне српске, али и европске, друштвене токове који су пресудно утицали на мењање културе и уопште друштвеног окружења.

Женски часописи тог времена јесу показатељ културног и научног напретка, огледало епохе, јер у њима се јасније него у 'великим' и 'најважнијим', сагледава однос према другоме и према различитом, према мањини, запостављенима и, нарочито, они су показатељ демократизације традиционалних схватања о улози жене у друштву, али и економског стања, политичких и идеолошких ставова, односа према европском и националном утицају.⁵

У оваквом контексту лист *Жена* заузима веома значајно место и то на више друштвених поља, а његова појава и редовно излагање, као и чврста профилисаност,

² Василије Крстић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, (Нови Сад: Матица српска, 1980), стр. 7.

³ Детаљније о овоме види у: Гордана Стојковић „Милица Томић“ и Гордана Стојковић „Милица Томић, феминистичко наслеђе које траје“, у Вера Копицл и др, *Женско питање: часопис Жена - Милица Томић*, каталог са изложбе, (Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2012), стр. 5–14 и 17–27.

⁴ Извор: Драгиша Витошевић и други, *Српска књижевна периодика 1768–1941*, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 1984).

⁵ Слободанка Пековић, „Женски часописи у Србији на почетку 20. века“, *Slavica tergestina*, бр. 11–12, 2004, стр. 131.

чине га незаобилазном публикацијом у историји женске штампе. *Жена* се својом континуираношћу и редовношћу излажења, тј. својом дуговечношћу, укључује у часописни низ у коме су, у том смислу, доминантне *Домаћица* и *Женски свет*, листови са дугом историјом сличног типа. Међутим, за разлику од *Жене*, оба часописа су представљала органе женских друштава: *Домаћица* је била гласило Женског друштва и његових подружница, а *Женски свет* Добротворних задруга Српкиња Новосаткиња. Такође, оба часописа су, због важеће законске регулативе у тренутку оснивања, уређивали мушкарци: главни и одговорни уредник *Домаћице* био је Стеван Бајаловић, а *Женски свет* је уређивао Аркадије Варађанин.⁶

У поређењу са ова два листа *Жена* је двоструко различита: није била гласило ниједног женског друштва и све време излажења (чак и формално) уређивала га је жена, што представља веома битну, културолошку и историјску, разлику и чињеницу. Међутим, иако часопис није био гласило женског друштва, уредница Милица Томић имала је политичку залеђину која је у великој мери омогућила опстанак часописа и која је, како ће у даљем току рада бити показано, утицала на уређивачу политику. Такође, у периоду непосредно након рата *Жена* је часопис који се најбрже обновио, док је *Женски свет* престао да излази, а *Домаћица* обновљена тек 1921. године. Практично, часопис *Жена* представља једини женски лист који редовно и континуирано излази у периоду од 1918. до 1921. године. Чак и само због „фактографских“ чињеница везаних за овај часопис његово место у историји женске периодике и еманципаторско-феминистичких процеса несумњиво је значајно.

У том смислу, у даљем току рада покушаћемо да назначимо оне особености *Жене* које ће нам помоћи у разматрањима о његовој парадигматичности у историји периодике: да ли овај лист може бити парадигма за сопствену епоху и колико се на његовим страницама ишчитава културна и политичка историја почетка XX века. Такође, могуће је поставити питање колико је лист *Жена* парадигматичан за женску периоду тог времена. Кључна питања у овако усмереној анализи била би да ли су структура овог листа, природа феминизма и идеје који су се овде пропагирале, модел жене који се нудио, књижевни прилози који су се објављивали, разумевање улоге и места уметности у овом листу, контролни пример за оцртавање духа епохе виђеног очима жене/а. Или, другачије постављено, да ли сва побројана проблемска места и одговори које нуде могу бити парадигматични за женску периоду уопште, тј. да ли су

⁶ Овде се може поставити питање реалног утицаја који су потписани уредници имали на уређење часописа.

женски листови тог времена (до половине 20-их и почетка 30-их година прошлог века) варијације на исте или сличне теме својствене европском феминизму тог доба и шта нам *Жена* говори о себи, а шта о другим часописима.

Милица Томић и *Жена*, између приватног и јавног

Милица Томић, уредница *Жене*, била је неуобичајено успешна и ангажована жена свог времена. Политички активна од својих најранијих година значајан део живота посветила је јавној делатности и била је *сведок и саучесник* политичких догађаја крајем XIX и почетком XX века у Војводини. Два политичка првака Срба у Угарској, који су обележили политичку сцену друге половине XIX и почетка XX века, били су у њеном најближем окружењу: отац Светозар Милетић и супруг Јаша Томић.

Истраживања показују⁷ да је уз оца Светозара Милетића, Милица Томић формирала своје политичко мишљење и идеологију коју ће доследно заступати током читавог јавног деловања.⁸ Као политички првак Срба у Угарској, Милетић је стајао на националистичким политичким позицијама, а захваљујући национално усмереној борби свог оца, Милица Томић је била упозната са животним и политичким проблемима Срба у Угарској. Како наводи Софија Божић: „Милица Томић је одрасла у заврелој атмосфери национално-политичке борбе и васпитавана је у националном духу.“⁹ Од најранијих дана њеног детињства Светозар Милетић ју је упутио у своје планове, идеје и послове, те је Милица Томић постала његова *десна рука* као врло млада девојка, а у политички живот је ушла за време Милетићевог другог боравка у затвору (1876–1879) када је одржавала очеву преписку и контакте, редовно га обавештавала о политичким и другим друштвеним догађајима и када је и сама остварила сопствене политичке везе и почела да уређује *Заставу*, најважније политичко гласило Срба у Угарској, као и да пише за овај изузетно важан лист (који је основао,

⁷ Драгоцене податке о животу Милице Томић нуде радови на које се у овом делу ослањамо Софија Божић, „Милица Томић: стремљење ка модерном“, у *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века књ. 2*, ур. Латинка Перовић, (Београд: Институт за савремену историју, 1998), стр. 451 – 469; и посебно календар са изложбе одржане у Новом Саду: Вера Копицл и др, нав. дело.

⁸ Светозар Милетић је имао велики утицај на своју ћерку и свесно ју је укључивао у сопствено политичко деловање. Софија Божић наводи податак да је Светозар Милетић од своје ћерке много очекивао и да ју је васпитавао другачије него што је то било уобичајено у српским грађанским породицама, па ју је чак *облачио као дечака и звао је именом Милош*.

⁹ Софија Божић, нав текст, стр. 456.

управо, Светозар Милетић, а чија је власница касније била Милица Томић).¹⁰ Националне позиције које је усвојила као постулате очеве, а поставила их и у центар сопствене, политике, биће веома значајне и видљиве и у уређењу листа потпуно другачијег усмерења, какав је био часопис *Жена*.

Како је у историјским анализама ових догађаја показано, након политичког сукоба крајем XIX века око преузимања листа *Застава* током Милетићеве болести и његовог постепеног повлачења из јавности, што је проузроковало како политичку, тако и кризу листа, Милица (тада Милетић) одлучује да ово „породично добро“ повери Јаши Томићу, тадашњем уреднику *Српског кола*, листа који је политички и идејно био близак *Застави*. Да је живот Милице Томић био увек преплет приватног и јавног, најилустративније сведочи управо њен однос са Јашом Томићем. Познанство Милице и Јаше Томића започиње као професионална веза у догађајима око преузимања листа *Застава*. Желећи да сачува новине од супротстављене политичке опције, Милица (Милетић) одлучује да их повери Томићу, који, такође, из политичких разлога преузима уређивање ове публикације: *јер ко има Заставу има и народ*.¹¹ Међутим, убрзо након пословног договора, и највероватније и поред актуелне везе са другим човеком, Милица се удаје за Јашу Томића, а како наводи Софија Божић, овај брак је изазвао „буру“ у јавности и коментарисан је на различите начине, а најчешће као брак из обостраног користољубља:

Јашу су оптуживали да се оженио како би се помогао *Заставе*, реномираног листа преко кога је могао ширити своја политичка начела и свој утицај, те поправити и своје материјално стање, а Милицу да се удала како би лист, уз помоћ способног уредника, опет стекао бројну читалачку публику, и на тај начин, добру финансијску основу.¹²

Међутим, даљи ток њиховог брака и живота, као и изузетно чврста, професионална и лична, повезаност између ово двоје (брачних) партнера, указује и на другачије основе њихове везе, као и на нетачност нагађања јавног мњења, које ће у

¹⁰ О значају *Заставе* историчар Василије Крестић пише: „Застава је деценијама, нарочито у Милетићевној ери, сматрана за најважнији српски лист и читана је ’као неко политичко јеванђеље’“ Василије Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, (Нови Сад: Матица српска, 1980), стр. 185.

¹¹ О догађајима око преузимања *Заставе* в. Крестић, нав. дело и Василије Крестић, *Јаша Томић, политички покрет 1856–1922*, (Нови Сад: Прометеј, 2006). Крестић у својим текстовима што је могуће више умањује значај Милице Томић у овим догађајима, а у књизи о историји штампе у Угарској *Жену* и друге женске часописе не помиње уопште, међутим, даје корисне историјске податке о политичком покрету и листу *Застава*. О улози Милице Томић у овим догађајима: Софија Божић, нав. текст 459–462, и Гордана Стојаковић, нав. текст. стр. 8

¹² Софија Божић, нав. текст, стр. 460.

великој мери, а често и пресудно, утицати на њихов брачни живот. Из историјских анализа епохе видимо да је врхунац овог „утицаја“ полемика у новинама између Милице Томић и либерала Мише Димитријевића, која је резултирала тиме да је Јаша Томић убио Мишу Димитријевића. Овај у својој основи политички сукоб имао је све одлике савремених политичко-медијских (новинских) афера у којима се не преза од „прљавих“ средстава којима се оспорава и унижава противник, а која се најчешће свODE на мешање приватних околности и јавног деловања, тако што се из сфере приватности преузимају погодне, више или мање тачне, или се пласирају потпуно нетачне, информације како би се дискредитовало нечије јавно лице. Тако је у овом сукобу Томић – Димитријевић до коначног обрачуна дошло тек након Димитријевићевог напада на Милицу, у коме је у јавност изнео њено девојачко љубавно писмо за које је сматрао да дискредитује не само Милицу Томић, већ и њен брак. Овај догађај, убиство политичког противника, који је у великој мери утицао на живот брачног пара Томић, показује степен прожимања приватне и јавне сфере у њиховим животима.

Такође, преплитање приватног и јавног остварено је и у листу *Жена* Милице Томић, где њен супруг Јаша Томић врло активно објављује, а уз то је *Жена* била политички на истој линији као и *Застава*. Кроз лист *Жена* Јаша Томић је подједнако као и Милица, формулисао и пропагирао идеје о женској еманципацији и женским правима, те се с разлогом, а захваљујући највише чланцима у овом часопису, данас може говорити о феминизму Јаше Томића,¹³ и то као незаобилазној тачки у његовој мисли, као битном месту у идејној структури листа *Жена* и као посебно незаобилазној карици у развоју феминизма у Србији.¹⁴ Своје идеје о женској еманципацији и феминизму Јаша Томић је формирао на основу двоструких параметара: на основу теоријског знања које је поседовао и познавања многобројних линија тадашњег европског феминизма, али и на основу искуствених увида, који су се тицали све већег укључивања жена у јавни живот и посебно у образовни систем.¹⁵ Делатност Милице Томић у часопису *Жена* је тако неодвојиво повезана са њеним приватним животом, а

¹³ Текстове ове тематике прикупила је Ана Столић и опремила предговором који контекстуализује идеје Јаше Томића у оквиру европских феминистичких токова. В. Ана Столић „Концепти феминизма почетка 20. века“, предговор у *Улога жене, феминистичка гледишта Јаше Томића*, Јаша Томић, (Нови Сад: Прометеј, 2006), стр. 9–36.

¹⁴ Делатност Јаше Томића на пољу феминизма и борбе за равноправан положај жена и мушкараца није везана само за лист *Жена*. Јаша Томић је и пре оснивања овог листа настојао да укључи што више жена у политички живот, али је и у *Застави* објављивао текстове који су се тицали побољшања положаја жена. Часопис *Жена* и Томићева делатност у њему резултат је већ профилисаних ставова и логичан наставак дотадашње делатности.

¹⁵ О овоме опширније в. Ана Столић, нав. текст, стр. 26 и даље.

њена удаја је директно повезана са јавном функцијом, тј. са решавањем часописне и политичке кризе и променом уредништва у *Застави*. Па чак, и у гашењу часописа *Жена* постоји симболичка веза њеног приватног и јавног живота: последњи број листа због финансијских тешкоћа излази крајем 1921. године, у том периоду је Јаша Томић већ тешко болестан и убрзо умире наредне 1922. године, када се Милица Томић у потпуности повлачи из јавног живота.¹⁶

Жена између

У првом броју листа *Жена* објављеном 1. јануара 1911. године не можемо наћи текст у коме се (експлицитно) дефинише уређивачка политика часописа или постулира његова идеолошко-политичка платформа, међутим у структури листа и у текстовима друге врсте можемо пронаћи сугерисане и дефинисане програмске елементе. Чак и летимичним прегледом првог броја уочљиво је да се већ овде најављују теме које ће бити центар уредничког интересовања, те да се поставља структура листа од које се неће превише одступати све време његовог постојања. Теме, којима се аутори текстова, у стилско-жанровском распону од теоријско-есејистичког, преко документаристичког до поетског дискурса, у *Жени* баве, тичу се промењене улоге жене, њеног школовања, као и образовања уопште, мушко-женских односа и брака, васпитања деце, сексуалне еманципације, кућне и личне хигијене, као и националне проблематике и родољубља.

Како је већ у претходним малобројним истраживањима¹⁷ овог листа примећено, *Жена* је часопис општег типа са јасним и прецизно профилисаним усмерењем. *Жена* тако подразумева лист у коме су се објављивали прилози намењени женској читалачкој публици из различитих области: од савета за домаћинство, преко женских портрета¹⁸ и текстова који се баве медицинском проблематиком и еманципацијом жена, па све до књижевних текстова и литерарних прилога различите врсте. *Жена* као лист општег типа, такође, припада оној женској штампи која „рачуна са тоталитетом женске

¹⁶ Милица Томић је живела још две деценије након смрти супруга, умрла је 1944. године у Београду.

¹⁷ Неда Годоровић-Узелац, *Женска штампа и култура женствености*, (Београд: Научна књига, 1987) и Ана Коларић, „Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет: анализа часописа *Жена* (1911-1921)“, *Књиженство*, бр. 1, 2011, доступно на <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=26>

¹⁸ О жанру женских портрета види: Станислава Бараћ, „Жанр и идентитет“, у *Жанрови у српској периодици*, ур. Весна Матовић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), стр. 385–412.

популације¹⁹ и настаје унутар корпуса штампе намењене женама која се није раслојила на уже специјализоване часописе. Поднаслов часописа је до 1918. године био „месечни часопис за жене“, а од 1918 „часопис за забаву и поуку“. Док првим поднасловом уредништво сугерише усмереност часописа и његову читалачку публику, другим се лист укључује у корпус забавно-поучне периодике, типичне часописне форме у доба реализма.²⁰ Такође, Слободанка Пековић истиче како је овај поднаслов био најчешћи у историји часописа намењених женама и како је уредништву тих листова поука била веома важна, готово нужна:

Поука је била важан посао сваког уредништва, не само зато што су женама били потребни практични савети, већ и што се ово време, често називано и Скерлићевом епохом (а њему је утилитарност и здравље народа било на првом месту), може окарактерисати и као доба народног просвећивања, побољшања образовних стандарда и економског положаја угрожених групацаја (углавном радника, жена и деце).²¹

Ипак, промена поднаслова није последица суштинске разлике у концепцији публикације пре и након Првог светског рата.²² Разлози због којих лист мења поднаслов могли би бити предмет даљег истраживања, међутим, садржину текстова и усмерење ове публикације најпрецизније би описала фузија ова два поднаслова: месечни часопис за забаву и поуку намењен женама.

Структура листа није динамична када се посматрају промене током времена, али јесте на нивоу појединачних бројева, где читалац прелази распон од књижевности, преко теоријских текстова до рецепата. Лист, тако, чине стални књижевни прилози, есеји на различите теме, сталне рубрике: *белешке из домазлука* и *белешке о здрављу*, рубрика *књижевност* (касније *књижевност и уметност*), као и рубрика *разне белешке* у којој се објављују драгоцене вести из историје женског покрета и женске штампе у свету, чиме се читавом часопису даје шири интернационални контекст у који се својом актуелношћу *Жена* укључује. Повремено се објављују портрети успешних жена, који се

¹⁹ Неда Годоровић-Узелац, нав. текст, стр. 5.

²⁰ О забавно-поучној периодици и њеном месту у историји српских часописа види Душан Иванић, *Забавно-поучна периодика српског реализма*, (Нови Сад, Београд: Матица српска, Институт за књижевност и уметност, 1988) и Душан Иванић, *Књижевна периодика српског реализма*, (Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, 2008).

²¹ Слободанка Пековић, нав. текст, стр. 127.

²² Слободанка Пековић је у разговору скренула пажњу да би један од разлога промене наслова могао бити и материјално-финансијски аспект јер је већи број купаца листа заинтересован за поучно-забавни, него за женски, часопис. Обзиром на финансијске проблеме са којима се сусретала Милица Томић, као и на сталне опомене нередовним претплатницима које је штампала у *Жени*, промена поднаслова из ових разлога је врло вероватна.

тада штампају као први прилози броја, као и незаобилазни огласи и рекламе, одговори уредништва и позиви на претплату, а спорадично се објављује и ликовни материјал и то искључиво фотографије. Током деценије постојања уредништво *Жене*, доследно у свим бројевима, објављује велики број афоризама, пословица, поучних цитата, који се у оквиру једног броја групишу у неколико сегмената са насловима: *Афоризми*, *Мудре изреке*, *Туђе мисли* и сл., и који представљају својеврсни интермецо у читању и предах од осталих текстова. Такође, инсистирање на објављивању поучних, лапидарних и пословичних реченица које садрже „животне мудрости“ сведочи о поучности и просветитељском духу часописа, о чему ће бити речи и у даљем току рада.

У *Жени* се неговала специфична *култура женствености*. Неда Тодоровић преноси закључак Едгара Морена по коме се култура женствености – бити лепа, допасти се, старати се о кући, кувати, сањати о љубави, васпитавати децу – шири путем масовних комуникација и посебно путем женске штампе.²³ Женска штампа је тако често одговор на потребе публике за садржајима који ће истовремено бити поука – лектира – забава, а све ове елементе нуди *Жена* својим садржајем, о чему сведоче и, већ поменути, поднаслови часописа, где је дефинисана и публика часописа, и његово забавно и поучно усмерење. Према подели Неде Тодоровић, под женском штампом се подразумевају они листови који се тако самоопредељују, односно они који читавом својом уређивачком политиком, садржином и формом теже женском читаоцу. Уколико упоредимо *Жену* са женском штампом која је предмет студије Неде Тодоровић и за коју као доминантне карактеристике ауторка издваја: припадност „лаком жанру“, високотиражност, неинформисаност, неактуелност, конзервативизам, привлачност за рекламу и естетизам, увиђамо да се култура женствености продукована овим типом женске штампе не промовише *Женом*, те да се овај лист не би могао већим својим делом укључити у овакав концепт, а превасходно због своје актуелности и информисаности, као и због прогресивних ставова о положају жене²⁴ у контексту

²³ Неда Тодоровић-Узелац, нав. дело, стр. 5.

²⁴ И поред своје начелне конзервативности својствене времену, која се читава у универзалистичком приступу и останку у концепту традиционално подељених родних улога где је жена ослонац куће и породице (мото часописа илуструје овакво усмерење: *кућа не стоји на земљи, него на жени*) и где је примарно везана за приватну сферу, са повременим иступима у јавну делатност, часопис је био изузетно прогресиван у идејама и мисији еманципације и осавремењавања жене у бројним областима, почевши од савета везаних за хијигену, па све до упознавања са актуелним европским феминистичким идејама.

српског друштва тог времена, али такође у складу са *првим таласом* европског феминизма.²⁵

Као други тип листова за жене, Неда Тодоровић наводи борбена феминистичка гласила у којима су се врло радикално и децидирано промовисале феминистичке идеје, која се у нашој средини појављују 30-их година и где је садржај био више информативан него забаван и више политички него практично-саветодавни.²⁶ Правећи поделу на ове две групе, Неда Тодоровић сугерише постојање оних часописа који се налазе између ова два типа.

Полазећи од термилошког разграничења на које је указала Слободанка Пековић,²⁷ а допуњујући поделу Неде Тодоровић, Станислава Бараћ часописе дели на:²⁸ часописе за жене (намењени женама, али жене нису уреднице, негују стереотипе о женама и родним улогама), женске часописе (намењени женама, жене су уреднице, експлицитно или имплицитно поседују феминистички програм) и хибридне женске часописе. Ова трећа групација, како пише Станислава Бараћ, по својој основној интенцији припада другој групи часописа, „али се пажљивим читањем текстова, а некад већ и површним погледом на садржај, уочава да нису доследно успели да се отму свим стереотипима о жени, односно доминантном патријархалном дискурсу.“²⁹

Жена се, такође, налази између женских часописа и часописа за жене, тј. у оном пољу које Неда Тодоровић дефинише као осмозу женствености и феминизма,³⁰ односно припада хибридним женским часописима који промовишу средњи пут феминизма и женске еманципованости. О томе сведочи и својеврсни програм часописа који је штампан у оквиру *позива на претплату* након прве године излажења (штампање ове врсте текстова је била устаљена часописна пракса, посебно у случајевима када су се публикације већински финансирале од претплате што је био случај са *Женом*). У овом уобичајеном позиву „уредништва и администрације *Жене*“ налази се готово програмски опис листа којим се одређују његова тематика и усмерење.

²⁵ Детаљније о овоме, Гизела Бок, *Жена у историји Европе*, (Београд: Клио, 2005), 141 и даље, као и, Ана Бужињска и Михал Павел Марковски, *Књижевне теорије XX века* (Београд: Службени гласник, 2009), 427 и даље.

²⁶ Неда Тодоровић-Узелац, нав. текст, стр. 20.

²⁷ Слободанка Пековић, нав. текст, стр. 123.

²⁸ Станислава Бараћ, „Жанр и идентитет“, у *Жанрови у српској периодици*, ур. Весна Матовић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), стр. 391

²⁹ Ibid, стр. 391

³⁰ Неда Тодоровић-Узелац, нав. текст, стр. 22.

Из досадањих 12. свезака 'Жене' моћи ће довољно да се оцени вредност и потреба овог часописа. 'Жена' ће се и даље бавити свим питањима која се односе на живот жене и на позив њезин. У овом часопису расправљаће се у исцрпним чланцима, а и у омањим, па и ситним белешкама, све што може да користи, жени у друштву, у кући, у кујни, при васпитању деце, неговању здравља, а неће изостати ни забава. 'Жена' ће се старати да од времена на време донесе забаве и за децу.

'Жена' ће поглавито имати на уму нашу српску кућу и наше српске друштвене прилике, али ће се трудити, да упозна своју публику и са напретком жена других народа.

Жена ће бити савремена, модерна, и казиваће оно што треба казивати и оно што се већ мора казати, али она нити ће падати у крајности, нити бацати све обзире на страну.³¹ (подвукла Ј. М.)

Како видимо у овом „комуникацијском тексту“ којим се уредништво *Жене* обраћа својој публици и који има за циљ да дотадашње читатељке задржи и да нове привуче, сфере којима се овај лист бави раздвојене су и теме се тичу и приватног („живот жене“) и јавног („позив њезин“), а незаобилазни део женске бриге су још увек кућа и деца. При том, уредништво жели, обухватајући и приватну и јавну сферу, да остане национално фокусирано и да се превасходно бави домаћим приликама, свесно разлике између српске и куће других европских народа, али такође свесно да су процеси еманципације жена свеевропски процеси и да је неопходно знање о „напреднијим“ културама, како би се и српска култура мењала. Међутим, посебно је индикативан последњи део цитата у коме уредништво трасира свој *средњи* пут, као своје усмерење, онај пут *између*, који не одлази у крајност и не одбацује све дотадашње постулате, навике, обичаје, улоге, а што је у директној вези са природом феминизма који је „пропагирала“ и у који је веровала уредница часописа.³²

Феминизам Милице Томић и њеног часописа *Жена* укључивао се у *први талас* европског феминизма, а настављао се на идеје *омладинског* феминизма у Јужној Угарској (и Кнежевини Србији). Такође, *Жена* се и својим просветитељско-еманципаторским усмерењем надовезује на *омладинске* листове.³³ Првобитно

³¹ *Жена* бр. 1, 1912, стр. 780

³² Овај средњи пут *Жене* оцртан и текстовима о образовању анализирао је Ана Коларић која закључује да се на основу анализираних примера уочава: „мешање две улоге које жена има у друштву: с једне стране, она треба да рађа и васпитава децу (то је њена биолошка/репродуктивна улога); с друге стране, она преноси одређену традицију и културу, бранећи на тај начин оно што је ‘наше’ од негативних ‘страних’ утицаја (то је женска улога у културној репродукцији).“ Ана Коларић, нав. текст

³³ О просветитељском карактеру листова насталих у кругу *Омладине* види: Татјана Јовићевић, „Медијски ликови просвећивања: просветитељске идеје и схватање просвећености у српској периодици“, у *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*, ур. Татјана Јовићевић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012), стр. 42, такође и Миодраг Матицки, „Идеје епохе просвећености у календарима Уједињене омладине српске“, у

формулисане идеје феминизма које су у српску културу дошле са идејама Светозара Марковића у склопу уверења о социјалистичком уређењу друштва и са покретом *Омладине* у првим деценијама XX века „дограђене“ су и прилагођене *актуелним* приликама и окружењу. Не одлазећи превише од универзалистичког концепта и традиционалних представа, не удаљавајући се од поделе на јавну и приватну сферу и од традиционалних улога, *Омладина* је сугерисала нови модел жене:

Нови лик жене била је разумна, образована, мајка, супруга и васпитачица, свесна своје улоге у друштву и нацији, а не површна помодарка или незналица, ропски потчињена мужу и породици. Њена улога мајке и прве васпитачице била је незаобилазна у буђењу и неговању националне свести.³⁴

Управо је ова веома чврста веза феминизма са националним, обезбеђивала кретање *између* и дуж *средњег* пута, а како Ана Коларић, такође поводом листа *Жена*, примећује:

Утицај националних дискурса на формирање феминистичке свести код Српкиња био је, без сумње, снажан, а борба за еманципацију жена у традиционалном и патријархалном српском друштву свакако је имала највише изгледа за успех уколико је била смештена под окриље национално-ослободилачког покрета.³⁵

Жена као часопис није фокусирана, као што је поменуто, само на приватну сферу и тиме прави највећи искорак у свом феминистичком деловању: она подједнако третира и јавну и приватну делатност жене. Па су тако за приватну делатност одређене сталне рубрике *Белешке из домазлука* или *Белешке о здрављу*, које не изостају из бројева, али су често доминатнији они текстови који третирају и тематизују излазак жене из приватне у јавну сферу, њено конкретно политичко, књижевно, активистичко или публицистичко деловање. Посебно се са појачаном пажњом и систематично прате нове улоге жене, најчешће у образовању, али још више потпуно нова улога жене у изразито мушком „послу“, у рату, поводом чега се у *Жени* пишу исцрпни чланци и репортаже којима се показује важност жене на фронту, првенствено као болничарке.³⁶

Поред специфичне *културе женствености* и проблематизације и тематизације женског/их питања, *Жена* је лист доминантно обележен ратовима: готово половина њених бројева везана је за ратне године. Њено излагање обележили су балкански

Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици, ур. Татјана Јовићевић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012), стр. 125–140.

³⁴ Ана Столић, нав. текст, стр. 26.

³⁵ Ана Коларић, нав. текст.

³⁶ Анализа „ратног“ дискурса листа *Жена* и посебно анализа конституисања лика болничарке као нове женске улоге превазилази оквире овог рада и предмет је посебног истраживања.

ратови и Први светски рат, те се на страницама овог листа може наћи и својеврсна хроника ратних и поратних година. Чињеница да је главни сарадник часописа Јаша Томић био ратни извештач из балканских ратова и да се током 1912. и 1913. године налазио „у готово еуфоричном стању и национално-романтичарском заносу“,³⁷ као и да се *Жена* обновила веома брзо након Првог светског рата, те је почела да излази на самом почетку 1918. године³⁸ указује на присуство специфичног дискурса обележеног ратним искуством.

Књижевни прилози³⁹

Књижевност у *Жени* је доминантно тенденциозна књижевност⁴⁰ – то су текстови са задатком и са тезом, који се не исцрпљују у текстуалном, већ су ослоњен на оно што је изван-књижевно и изван-уметничко, те кореспондирају са другим текстовима у часопису градећи притом јединствени тон којим се часопис обраћа публици.

Књижевни прилози су константа у овом листу: постоје од првог до последњег броја и при том је у највећем броју појединачних издања као први прилог објављује песма.⁴¹ Предност над поезијом имали су једино портрети,⁴² који су се штампали пре поезије, али и у том случају поетски прилог је био на страници где и заглавље часописа, тј. одмах испод њега, те се стиче утисак да је портрет својеврсни додатак, увод у часопис, а да песма и у том случају отвара број. Књижевни прилози из бројева не

³⁷ Василије Крстић, *Јаша Томић, политички покрет 1856–1922*, (Нови Сад: Прометеј, 2006), стр. 83.

³⁸ Први послератни број са промењеним поднасловом *часопис за забаву и поуку* датиран је са: 1. фебруар 1918.

³⁹ Због ограничења у погледу обима рада, није могуће дати детаљну анализу књижевног материјала објављеног у часопису *Жена* те ће се овде илустровати централни и општи закључци поводом књижевних прилога.

⁴⁰ Анализирајућу периодику из доба реализма Драгана Вукићевић примећује како је тенденциозна приповетка један од типичних часописних жанрова. У том смислу *Жена* даје изузетан допринос овој тематици, не само у смислу грађе и анализе жанрова заступљених у периодици, већ и у вези са питањима која се тичу додирних тачака ове ангажовано-дидактичке прозе у *Жени* и реалистичке прозе. Види: Драгана Вукићевић, „Специфичност књижевних облика у периодици реализма“, у *Жанрови у српској периодици*, ур. Весна Матовић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), стр. 129–148.

⁴¹ У дебитантском броју 1911. године као први прилог штампана је готово програмска песма „*Шта је жена*“. О овој песми као својеврсном уводнику и комуникацијском тексту пише Слободанка Пековић. Види: Слободанка Пековић, „Поетика комуникацијског текста у часописима“, у *Жанрови у српској периодици*, ур. Весна Матовић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), стр. 222.

⁴² Политика портрета, као и то колико су ово женски портрети у оном смислу како тај жанр дефинише Станислава Бараћ (в. Бараћ, нав. текст), као и њихова функција у оштем тону часописа могу бити предмет посебног истраживања.

изостају, међутим њихова функција се исцрпљује у изван књижевном пољу, а не у књижевно-уметничком и естетском, па се у вези са овим радовима може довести у питање оно што називамо естетском или уметничком вредношћу књижевног текста. С обзиром на то да ови радови промовишу и формулишу идеје које се целокупним часописом пропагирају, на рачун садржине и поенте/поруке занемарује се њихова формално-стилска страна.

Књижевни прилози су углавном непотписани и као такви указују на специфичан концепт ауторства који се неговао у *Жени*: аутори ових текстова не објављују радове како би изграђивали свој стил и како би читаоци/читатељке били упознати са књижевним опусом у ауторском смислу. Објављивање непотписаних текстова или потписаних псеудонимом, графичким знаком, иницијалом или једним словом и сличним идентитетским затамњеним симболима може да укаже на у родним студијама описану *стрепњу од ауторства* која се перципира као карактеристичан елемент „женске“ књижевности. Међутим, у *Жени* то није био случај, и то не само зато што су аутори већине непотписаних прилога највероватније мушкарци.⁴³ Ово сакривање ауторства указује првенствено на другу врсту концепта разумевања књижевности као ангажоване делатности која подразумева активну улогу уметности и њено деловање на публику и читаоце, у конкретном случају *Жене*, на читатељке.

Непотписивање књижевних и других текстова може, такође, да упути на тумачења и читање овог листа где би се сваком броју или годишту приступило као кохерентној целини, а не као скупу одвојених текстова. У том смислу могли бисмо *Жену* да посматрамо као веома добар пример часописа који је колективна творевина уредничког тима,⁴⁴ дакле, часописа у коме је мултиауторство, иманентно периодици, до те мере подразумевајуће да у одређеним сегментима ауторски сингуларитет појединачног рада престаје да буде релевантан наспрам уређивачког плуралитета серијске публикације. Уколико бисмо овде поставили питање, које се намеће у проучавањима која посматрају часопис као жанр или као књижевни облик – *Ко је заправо аутор када је у питању књижевни часопис?* – јединство тона и манир непотписивања текстова, а тиме стављање концепта ауторства у други план, води ка одговору да *Жена* оставља утисак да је ауторски, формално и садржински, дело уредништва. Поред тога, *Жена* има своју врло прецизну унутрашњу структуру и

⁴³ Аутор великог броја ових радова је Јаша Томић.

⁴⁴ О овоме детаљније в. Александар Петров, „Периодика као жанр“, у *Жанрови у српској периодици*, ур. Весна Матовић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), стр. 17–43.

устројеност, те и таквим композиционим елементима подсећа на устројеност књижевног жанра, па зато не можемо говорити о овом листу у контексту часописа који је „мозаик разбацаних прилога, који се тек у садржају усредсређују“,⁴⁵ већ о једној чврстој целини која се својом компактношћу приближава жанровском устројству. *Усредсређивање* садржаја око одређене теме у *Жени*, најчешће је остварено, пре штампања и груписања радова, те захваљујући томе, овде није случај да се часописно јединство остварује тек пописом прилога у садржају и њиховим физичким уланчавањем, већ самом интенцијом, одабиром и одлуком да се одређени прилог објави. У том смислу, између рубрика овог листа постоји динамички однос међусобног допуњавања, којим се двоструко приступа теми: теоретизација одређеног проблема и пример за описани и осветљени проблем, где егземпларни прилог најчешће постаје књижевни текст.⁴⁶ Како је већ поменуто, деловање овог листа усмерено је готово просветитељски, те се књижевном тексту приступа превасходно као садржају који треба да по(д)учи, образује и еманципује што у великој мери оставља „последнице“ на естетску страну књижевних прилога. Па тако, уколико се објављују есеји о браку, у бројевима ће доминирати књижевни радови који на нивоу фикције разматрају овај проблем: заплети ће бити подређени брачној тематици, формираће се јунаци као позитивни и негативни примери одређеног понашања, завршеци приповедака ће носити јасне поруке. Такође, уколико је доминатна тема стање на ратишту или у ратним болницама, у књижевним радовима ће се, такође, давати славни примери из ратничке прошлости, тематизоваће се и фикционализовати рат, локалитети о којима се пише биће бојно поље и војна болница, а међу ликовима ће доминирати историјско-митолошке личности, војници и ратни новинари, болничарке, мајке, супруге и сестре јунака-ратника. Овај часопис, са јасном намером, постављеним задатком и дефинисаном мисијом, битно употпуњује идеју о периодици као активном и динамичком фактору развоја културе, а не пасивном простору за складиштење књижевног материјала.⁴⁷ *Жена* је у том смислу била часопис којим је уредништво

⁴⁵ Душан Иванић, „Категорија жанра у периодици“, у *Жанрови у српској периодици*, ур. Весна Матовић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), стр. 55.

⁴⁶ О књижевности која је сведена на функцију егземплара види и Станислава Бараћ, „Просветитељски дискурс листа *Сељанка* (1933–1935)“, у *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*, ур. Татјана Јовићевић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012), стр. 357–381.

⁴⁷ Идеја о активацији периодике крајем XIX и почетком XX века је преузета из текста Станише Тутњевића на који се у овом делу ослањамо: Станиша Тутњевић, „О интерактивности периодике и жанра“, у *Жанрови у српској периодици*, ур. Весна Матовић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), стр. 59–72.

желело да делује, њена улога је била изразито дидактична и у извесној мери, популистичка.

У општи тон часописа, који је био условљен наклоностима и идејама уреднице и њеног супруга, уклапа се и политика књижевности која се овде неговала. Књижевност у *Жени* је готово без изузетка тенденциозна књижевност,⁴⁸ а ова тенденција се највише исцрпљује у два правца: еманципација жена и подизање националне свести.

Еманципаторским процесима *Жена* је допринела својим настојањем да утиче на побољшање *развитка женског рода* и нудила је својеврсну просветитељску „критику и васпитање (*Bildung*) јавности“,⁴⁹ тј. можемо рећи да су темељни циљеви овог листа били типично просветитељски: „образовање јавности, усавршавање њених моралних, интелектуалних и естетских моћи“.⁵⁰ Пишући о томе да је ширење идеја просвећености нужно повезано са медијима, Татјана Јовићевић као један од кључних посредника у процесима просвећивања издваја часописе и скреће пажњу на календаре као важан сегмент овог „пројекта“.⁵¹ Лист *Жена* се чак и у том смислу уклапа у општи и начелни концепт просвећивања, с обзиром на то да је Милица Томић поред часописа у предратном периоду објављивала и илустровани календар *Жена*, који је у листу рекламиран. На први поглед прецизна усмереност часописа је сужавала опсег еманципаторске мисије ка женама, а није била окренута ка просвећењу широких маса, међутим, промена улоге жене у друштву и њена еманципација утичу суштински и на друге друштвене односе и појаве, те се, у том смислу, деловање овог листа није завршавало на женској популацији.

Уредништво *Жене* је, такође, преузело типично просветитељски манир: *поучити забављајући* и експлицитношћу своје „мисије“ приближило се ономе што је у епохи просветитељства дефинисано као *народна просвећеност* која је усмерена на подизање

⁴⁸ Ова оцена и закључак се преваходно односи на приповетку и већи део поезије. Поред ових жанрова у *Жени* се спорадично објављивала и драма. Драмски текстови објављивани у овом листу већином су били претходно извођене представе у оквиру читалачког клуба *Посестрима* и на разним сличним скуповима које је најчешће организовала Милица Томић. Ови текстови су углавном једночинке забавног карактера чији је циљ био да насмеју и пруже тренутну забаву. Драмски текстови нису били у центру овог истраживања јер су својим уделом најмање заступљени у палети књижевних врста које су неговане у *Жени*, те због нашег убеђења да су прозни и поетски радови у овом периоду значајнији за целокупну слику овог листа и да могу дати „релевантније“ увиде.

⁴⁹ Миле Савић, „Просветитељство, просвећеност и национални контекст“, у *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*, ур. Татјана Јовићевић, (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012), стр. 21.

⁵⁰ Ibid, стр. 22.

⁵¹ Татјана Јовићевић, нав. текст.

знања, унапређење вештина и еманципацију од предрасуда и празноверица у најширим слојевима народа.⁵² Да је просветитељски дискурс био уобичајен за женску штампу, те да се користио сличним средствима где се као централна форма свакако издваја поучна књижевност (најчешће приповетка), те да и у том смислу *Жена* може бити парадигматичан лист, показује драгоцен анализа листа *Сељанка* у контексту просветитељских идеја Станиславе Бараћ.⁵³ Просветитељско-еманципаторском духу часописа *Жена*,⁵⁴ поред низа уредничких поступака, књижевних и новинарских техника, доприносе и поменути афоризми и пословице које смо учили као константу у структури листа. Такође, у прилог тези да је уредништву *Жене* традиција просвећености и просветитељства била блиска, сведочи и чланак сталног сарадника листа Мите Ђорђевића „Доситеј о женама“ и темат у оквиру рубрике *Књижевност* посвећен Доситеју, у истом броју, а поводом стогодишњице Доситејеве смрти.⁵⁵

Еманципаторска мисија која се користи поучно-забавном литературом ослоњена је управо на доситејевску и предоситејевску традицију.⁵⁶ Међутим, овде се намеће питање зашто је потребно написати и причу и поред теоријских и есејистичких текстова који се у *Жени* редовно штампају. До овог одговора се може доћи и посредно, тј. прегледом управо есејистичких и теоријских текстова. Наиме, чест манир у не-литерарним текстовима јесте коришћење књижевних елемената у сврхе лакше читљивости и повећања динамике. Па тако, приликом писања, на пример, о проблемима у браку, медицинским случајевима или о васпитању деце, аутори користе тон и технике књижевног текста: изграђују јунаке, преносе дијалоге, тј. литераризују теоријски текст. У оваквим случајевима литераризације, врло заступљеној појави у *Жени*, проналазимо на спољашњем нивоу књижевне елементе текста, док је садржина посве другачија, тј. некњижевна. Ово је веома добар показатељ да је уредништво листа у великој мери водило рачуна о сопственој публици, њеним (не)могућностима, те је пристајући на извесна ограничења средине „ублажавало“ поруке које им шаље, макар

⁵² Ibid, стр. 31.

⁵³ Станислава Бараћ, нав. текст.

⁵⁴ Слободанка Пековић показује како је овај еманципаторски мотив утицао на уређивачку политику *Посестрима* и *Српкиње*. Види у Слободанка Пековић, „Два женска часописа или два часописа за жене“, у *Банатска периодика XIX и XX века*, ур. Весна Матовић и Марија Циндори, (Нови Сад, Београд, Зрењанин: Матица српска, Институт за књижевност и уметност, Градска народна библиотека *Жарко Зрењанин*, 1995), стр. 133–137.

⁵⁵ В. *Жена*, бр. 4, 1911.

⁵⁶ „... такви просветитељски напори ослањају се још на предоситејевску традицију поучне литературе са циљем унапређења свакодневног живота и домаћих послова ...“, Татјана Јовићевић, нав. текст, стр. 38.

на формалном нивоу, како би биле лакше прихваћене. Јаша Томић је оставио сведочанство о свом поступку коментаришући своју серију есеја „О браку, јер по том питању живимо у мраку“, са поднасловом „озбиљно ћеретање“: „Па и ја сам изабрао у овим чланцима лаку форму, и врло сам много ћеретао, јер сам се бојао, да наш желудац није свикао на тежу храну и неће бити кадар да тежу храну задржи (истакла Ј. М)⁵⁷ Тумачећи стил Томићевих есеја Ана Столић се осврће на њихов забавни карактер и пише: „проблемима положаја жена у друштву није приступао као теоретичар, него као политички делатник. Зато су његови радови о правима и еманципацији жене написани на сугестиван, дидактички и педагошки начин, често шаљивим тоном и са циљем да објасне и поуче.“⁵⁸ Коришћење књижевних средстава у циљу лакше читљивости и усвајања теоријског текста који нуди полемичке идеје или нова сазнања налази се на истом полу мотива који су допринели томе да поучна и тенденциозна прича (у свим својим облицима) постане доминантни жанр у листу *Жена*. Са друге стране, као што се есејистичко-теоријски текстови литераризују, књижевни се одређеним средствима документаризују, тако што се приповедач често поставља као неко ко је сведок догађаја, као приређивач нађене грађе, имплементирањем документаристичких форми какве су писама, сећања и дневници или пак објављивањем приватних писама. Тако се овде, у књижевним жанровима, зарад „истинитости“ и „уверљивости“ фикционални текст „стварносно“ учвршћује. Уз помоћ ових и сличних техника, текстови у *Жени* не остају жанровски и стилски „чисте“ форме, већ најчешће представљају мешавину фикционалног и документарног, теоријског и књижевног. Овој слици доприносе разноврсне и многобројне поучне приповести народних учитеља или лекара који у форми сведочења, бележака, мемоарског текста читатељкама нуде поучне и значењски индикативне приче о својим ђацима или пацијентима.

Милица Томић своју еманципаторску мисију није остваривала само кроз деловање у листу *Жена*, већ и у другим активностима од којих је најзначајније било формирање женске читаонице *Посестрима*, о чијим активностима се редовно писало у *Жени*. И у том смислу феминизам Милице Томић се наставља на активизам *Омладине*:

У пракси, омладинци су се највише залагали за оно што је реално достижно: оснивање женских удружења која су се бавила 'женским' добротворним радом и интензивније и свестраније школовање женске

⁵⁷ Јаша Томић, у *Жена* 1913, бр 10, стр. 610.

⁵⁸ Ана Столић, нав. текст, стр. 26.

популације, јер је само образована жена могла да одговори задатку у национално-романтичарском дискурсу *Омладине*.⁵⁹

Настављајући ову *омладинску* тенденцију Милица Томић се укључује и у просветитељску традицију формирања *грађанске јавности*.⁶⁰ Пишући о женској читаоници, Милица Томић експлицитно дефинише програм просвећивања : „стварање женских читаоница треба да буде почетак интензивнијег рада око напретка и просвећивања нашег женскиња“⁶¹, а даље описујући њен рад пише да се у читаоницама прикупљају добротворни прилози, да се чита, а затим разговара о прочитаном. Наводећи која се врста текстова користила у читаоници, Милица Томић понавља еманципаторско-егземплярни модел из *Жене*: састанци су подразумевали читање чланка о васпитању и здрављу и приповетке.

Спајајући два смера своје тенденције – еманципацију жена и национално освешћивање – *Жена* на практичном примеру готово еклатантно показује везу између националног и феминистичког на почетку XX века: еманципована жена добија нове улоге у националном рату у коме показује величину и снагу женскости у радикално тешким условима. С тим, што је овде неопходно напоменути да су на тематски одабир текстова у *Жени* увек утицале друштвено-политичке околности конкретног тренутка, па су управо околности омогућиле да се испољи жена у улози за коју је, условно речено, на страницама листа образована и куда је усмеравана. Овај утицај друштвених околности и прелазак са „женских“ на ратне теме најбоље је видљив на примеру књижевних прилога у бројевима непосредно пре и након избијања Првог балканског рата. Све до почетка балканских ратова доминантна и готово једина тема књижевних прилога, првенствено оних прозних, односила се на разне видове еманципације жене и питања која су се тим поводом проблематизовала: васпитање деце, образовање жене, удаја, развод. Чак и увидом у наслове, без упуштања у садржај приповедака могуће је стећи слику о тематско-мотивском склопу ових прилога: Тако се током 1911. године објављују приче са насловима: *Једна немодерна жена* (бр. 3), *Црни вео* (бр. 4), *Жена која чека мужа* (бр. 6), *Како је мала Зоранда васпитавала своје родитеље* (бр. 7), *Због чега су деца развенчала Јулкициног лутка од Бојанине лутке* (бр. 10), током 1912, приповетке са насловом *Исправна жена* (бр. 1), *Зашто се нисам удала* (бр. 3), *Жена-народњак* (бр. 4), *Сеоска дика* (бр. 8), *Не дај се* (бр. 10). У броју, који излази у новембру

⁵⁹ Ibid, стр. 26.

⁶⁰ Станислава Бараћ у свом раду о *Девојачком роману* Драге Гавриловић у овом броју часописа *Књиженство* анализира формирање феминистичке јавности.

⁶¹ *Жена* бр. 1, 1911, стр 20.

1912, а балкански рат почиње исте године у октобру, долази до заокрета, који је опет видљив и у насловима, од којих ћемо издвојити два најилустративнија, *Четник Софроније* (бр. 11), којим је насловљена приповетка о истоименој жени-ратници, и *Милош Обилић метнуо своју одсечену главу на раме* (бр. 12). Ова тенденција се наставља и током 1913. године, када је још видљивија својеврсна експлозија националног набоја која је присутна у текстовима *Жене*. Слична матрица се понавља и након обнове часописа 1918. године када су аутори и уредници били инспирисани националном тематиком.

Дакле, у тренутку када почиње балкански рат у *Жени* настаје готово потпуни заокрет ка ратној тематици, не само у књижевним прилозима, већ у свим чланцима, па чак и у рекламама, а књижевни прилози постају најпогодније средство за буђење и подизање националне свести и општег родољубља. Као што су на почетку излагања књижевни прилози били коришћени како би се на „конкретним“ примерима по/доказале теоријско-политичко-феминистичка полазишта, тако су сада родољубива поезија, ангажована приповетка и песме по угледу (тематско-мотивски и формално) на народну књижевност давале херојске примере из славне прошлости⁶² или потресне и јуначке судбине из непосредне садашњости. Активирање косовско-националне матрице и оваква тенденција листа директна је последица већ поменутог снажног националног осећања Милице Томић и посебно, можда и пресудније, национално-романтичарског усмерења и патриотског заноса Јаше Томића.⁶³

Могућа исходишта

Током истраживања часописа *Жена* са заинтересованошћу за књижевне прилоге не може а да остане непримећено одсуство имена аутора и ауторки који су у том тренутку актуелни у српској периодици. Посебно је видљив изостанак књижевница

⁶² Овакав концепт је, између осталог, и последица романтичарског историографског становишта за које се залагао Јаша Томић, а које је било супротно критичкој и научној историографији Илариона Руварца. Наиме, Томић је сматрао да су у историји српског народа похрањени најсветлији и најилустративнији примери који своју дидактичку функцију добијају у садашњем тренутку, не само као сведочанство о једној епохи, већ као смернице за деловање у садашњости, као средство за „подизање морала“. Види: Василије Крстић, *Јаша Томић, политички покрет 1856–1922*, (Нови Сад: Прометеј, 2006), стр. 55 и даље.

⁶³ Када се говори о националном осећању и патриотизму политичара и Срба из тадашње Лужне Угарске, увек би требало имати на уму стање у коме се тако снажно осећање националне припадности и појачано интересовање за нацију појавило, а који се тичу политичко-војних интереса Аустро-Угарске монархије, снажног утицаја католичке цркве, као и одвојености од „матичне државе“.

које, посебно у предратном периоду, остварују својеврсни продор у књижевно поље који је видљив у водећим часописима епохе какав је *Српски књижевни гласник* или *Летопис Матице српске*, или у међуратном периоду поред наведених и *Мисао*. Свакако да при оваквим оценама треба имати на уму да *Жена* није превасходно књижевни часопис и да можда у томе лежи део разлога због овог изостанка. Међутим, поређења ради, од 1911. до 1914. године у *Српском књижевном гласнику* своје врло запажене радове објављују, између осталих, водеће књижевнице овог периода: Исидора Секулић и Милица Јанковић. Њихових радова у *Жени* нема, мада уредништво у рубрици *Књижевност и уметност* даје мање или више опширне осврте на њихове збирке приповедака и тиме, али и портретима, на пример, Јелене Димитријевић, показује интересовање за књижевно стваралаштво жена. Питање сарадничког круга једно је од централних питања у истраживању периодике, нечије присуство или одсуство може бити индикативно за разумевање природе сваке периодичке публикације. Такође, изостанак водећих књижевница и књижевника из листа *Жена* потврђује специфичност разумевања ауторства у овом листу и подређеност књижевних прилога општој мисији листа. Са друге стране, ово одсуство говори о значају и величини водећих књижевних листова епохе у којима се налазе битни делови или макар делимична књижевна мапа и оне књижевности која је традиционално у истраживањима ових часописа запостављана, а коју су писале жене.

У односу на друге женске часописе епохе *Жена* у својим еманципаторско-просветитељским намерама може бити парадигматичан лист. Компаративна анализа неколицине листова која би свако укључила *Домаћицу* и *Женски свет*, али и краткотрајније листове тог периода, тек предстоји и тек бисмо тада могли са сигурношћу да утврдимо истинску меру заступљености ове сличности. Ипак, и без такве експертизе, могуће је закључити да је *Жена* лист који у концепту феминизма који је неговала његова уредница Милица Томић и њен главни сарадник Јаша Томић, парадигма за феминистичко мишљење у (српској) култури у првим деценијама 20. века: веза феминистичког и националног, неодустајање од традиционалних родних образаца и улога, фигура нове жене која је еманципована, али и даље везана превасходно за приватну сферу, задатак жене који се, пре свега, исцрпљује у васпитању деце и вођењу домаћинства и посебно идеја да је жени потребно образовање, не толико ради ње саме, већ да би васпитавала будуће нараштаје, а тиме радила за добробит, не личну, већ колектива и нације. Оваква концепција доводи нас до питања колико је и да ли је овде ипак реч о делимичној еманципацији или барем еманципацији са задршком, али нас

ипак и убеђује у то да су часописи попут *Жене* били еманципаторски, и то првенствено на пољу сексуалног и медицинског образовања, као и на пољу ширења идеја о неопходности образовања жена и школовања уопште. Еманципација на пољу образовања је била веома значајна, али ипак и делимична јер жене нису имале пуно избора уколико су желеле да се школују, с обзиром на то да су углавном постојале учитељске школе и да су се тиме оне нужно профилисале и укључивале у нови друштвени стереотип учитељског позива као женског посла. Дакле, ови часописи јесу били еманципаторски, посебно на наведеним пољима, али суштински нису били феминистички у оном смислу који ће се формирати у каснијем периоду. Долазећи међуратни период и посебно 30-те године XX века донеће други талас часописа намењених женама са много профилисанијим феминистичким идејама и са истински новом женом, тзв. *advanced woman*, а учешће жена у Другом светском рату и период након њега донеће револуционарне промене у разумевању женских способности и женске улоге у друштву.

Улога коју је књижевност у свим овим процесима имала увек је била велика и проистицала је из веровања у њену моћ да мења свет, без обзира на то колико је књижевност сама у тим процесима губила, а колико добијала. Ипак, без обзира на упитаност над естетском или уметничком вредношћу, на стилско-формалну (не)савршеност ових прилога, имала је значајну улогу у епохалним процесима укључивања *другог*, жене, у токове културе и политике. Она је заједно са другим облицима језичког израза, активистичког деловања и репрезентација крчила и осветљавала пут кроз који је женска (само)еманципација и (само)репрезентација пролазила од половине XIX века, па до данас.

Литература:

Бараћ, Станислава. „Жанр и идентитет“. У *Жанрови у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 385–412. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.

Бараћ, Станислава. „Просветитељски дискурс листа *Селјанка* (1933–1935)“. У *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 357–381. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012.

Vok, Gizela. *Žena u istoriji Evrope*. Београд: Clio, 2005

Вожић, Софија. „Milica Tomić: stremljenje ka modernom“. У *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka knj.* 2. ур. Latinka Perović, 451–469. Београд: Institut za savremenu istoriju, 1998.

Bužinjska, Ana i Markovski, Mihal Pavel. *Književne teorije XX veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.

Вукићевић, Драгана. „Специфичност књижевних облика у периодици реализма“. У *Жанрови у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 129–148. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.

Иванић, Душан. *Забавно-поучна периодика српског реализма*. Нови Сад, Београд: Матица српска, Институт за књижевност и уметност, 1988.

Иванић, Душан. *Књижевна периодика српског реализма*. Београд, Нови Сад: Институт за књижевност и уметност, Матица српска, 2008

Иванић, Душан. „Категорија жанра у периодици“. У *Жанрови у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 45–58, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.

Жена, уредница Милица Јаше Томић, Нови Сад, 1911–1921.

Јовићевић, Татјана. „Медијски ликови просвећивања: просветитељске идеје и схватање просвећености у српској периодици“. У *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*. ур. Татјана Јовићевић, 29–52. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012.

Коларић, Ана. „Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет: анализа часописа *Жена* (1911–1921)“. *Књиженство*, бр. 1, 2011, доступно на <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=26>

Копицл, Вера и др. *Женско питање: часопис Жена – Милица Томић*, каталог са изложбе. Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2012.

Крестић, Василије. *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*. Нови Сад: Матица српска, 1980.

Крестић, Василије. *Јаша Томић, политички покрет 1856–1922*. Нови Сад: Прометеј, 2006.

Матицки, Миодраг. „Идеје епохе просвећености у календарима Уједињене омладине српске“. У *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 125–140. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012.

Пековић, Слободанка. „Два женска часописа или два часописа за жене“. У *Банатска периодика XIX и XX века*. ур. Весна Матовић и Марија Циндори, 133–137. Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за књижевност и уметност, Зрењанин : Градска народна библиотека "Жарко Зрењанин", 1995.

Рековић, Слободанка. „Ženski časopisi u Srbiji na početku 20. veka“. *Slavica tergestina*, 11–12, 2004: стр. 123–137 .

Пековић, Слободанка. „Поетика комуникацијског текста у часописима“. У *Жанрови у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 219–244. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.

Петров, Александар. „Периодика као жанр“. У *Жанрови у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 17–43. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.

Савић, Миле. „Просветитељство, просвећеност и национални контекст“. У *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 9–28. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012.

Витошевић, Драгиша и др. *Српска књижевна периодика 1768–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1984.

Столић, Ана. „Концепти феминизма почетка 20. века“. предговор у *Улога жене, феминистичка гледишта Јаше Томића*, Јаша Томић, 9–36. Нови Сад: Прометеј, 2006.

Стојковић, Гордана. „Милица Томић“. У *Женско питање: часопис Жена – Милица Томић*, каталог са изложбе. Вера Копицл и др. стр. 5–14. Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2012.

Стојковић, Гордана. „Милица Томић, феминистико наслеђе које траје“. У *Женско питање: часопис Жена – Милица Томић*, каталог са изложбе. Вера Копицл и др. 17–27. Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2012.

Тодоровић -Узелац, Неда. *Женска штампа и култура женствености*. Београд: Научна књига, 1987.

Томић, Јаша. *Улога жене, феминистичка гледишта Јаше Томића*. пр. Ана Столић. Нови Сад: Прометеј, 2006.

Тутњевеић, Станиша. „О интерактивности периодике и жанра“. У *Жанрови у српској периодици*. ур. Весна Матовић, 59–72. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.

Jelena Milinković
Faculty of Philology,
University of Belgrade

UDC: 050.4:82 ЖЕНА
Original scientific article

Between the Emancipation and the National: Literary Contributions in Journal *Žena*

This paper analyzes journal *Woman* [*Žena*], which was launched and edited by Milica Tomić. Contextualization of the editorial policy of the journal shows its emancipatory-enlightening tendency, with special analysis of the role and importance of literary contributions. The aim of this paper is to present the role and the place of literature in the emancipatory process, as well as to show that *Woman* [*Žena*] was a role model for the corps of journals with similar orientations in the history of the press that appeal to women.

Keywords: *Žena* [*Woman*] 1911–1921, Milica Tomić, women’s magazines, emancipation, literary contributions

